

Daniela SZYMAŃSKA
Jadwiga BIEGAŃSKA
Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika w Toruniu

FENOMEN URBANIZACJI I PROCESY Z NIM ZWIĄZANE

THE PHENOMENON OF URBANIZATION AND PROCESSES CONNECTED WITH IT

ABSTRACT: The article presents urbanization and the processes related to it, studying them in the context of mainly western literature of the subject. It highlights the complexity and multi-faceted nature of the phenomenon and notion of urbanization within its different aspects, i.e. demographic, social, economic, spatial, etc. Some definitional deficiencies and limitations are indicated, which result from the fact that the theoretical descriptions lag behind the real-life processes taking place in the socio-economic space of the developed, developing and underdeveloped countries. Numerous events and processes accompanying urbanization are discussed, such as: counterurbanization, suburbanization, desurbanization, reurbanization, exurbanization, urban sprawl, spread city, exurb, dispersed city, edge city, non-metropolitan turnaround, rural repopulation, deglomeration, deconcentration, decentralization, urbanism, displaced-urbanization, anti-urbanization, rural revival, rural regeneration, scattered urban settlement, redirected urbanization, dispersed concentration of population, ribbon urbanization, periurbanization, homo urbanus, japanization, backwash urbanization, overurbanization, hyperurbanization, agglutination, deruralization, ruralization, rurality, rural lifestyle, new ruralism, kotadesai (desakota), ruralopolis, semiurbanization, semi-urban areas.

KEY WORDS: urbanization, counterurbanization, urban sprawl, ruralization, backwash urbanization, ribbon urbanization

Urbanizacja jest jednym z najbardziej charakterystycznych zjawisk XX i początku XXI w. i wszelkie prognozy gospodarcze i demograficzne wskazują, że proces ten będzie nadal dynamiczny również w pierwszej połowie XXI w. Urbanizacja pojawiła się już w czasach starożytnych, czyli wraz z powstaniem pierwszych miast na świecie. Prawie do połowy XVIII w. pojęcie to dotyczyło tylko miast, po czym objęło również obszary wiejskie (Szymańska 2007).

Bardzo długo urbanizację odnoszono tylko do wzrostu liczby ludności miejskiej i ekspansji przestrzennej miast (Tisdale 1942). Przełom do nowego, szerszego sposobu

jej definiowania zainspirował opublikowany w 1938 r. esej Louisa Wirtha, pt. *Urbanism as a way of life*, który stał się niejako pomostem łączącym stare, tzw. demograficzne definicje urbanizacji z nowymi, uwzględniającymi wieloaspektowość tego zjawiska. Koncepcja Wirtha opierała się na dwóch bardzo ważnych spostrzeżeniach, a mianowicie, że to, co określił on mianem „urbanism” po pierwsze – ma swoje źródła w wielkim nowoczesnym mieście, a po drugie – stanowi całokształt postaw, zachowań i interakcji, które mimo że zostały wykształcone w wielkim mieście, wcale nie muszą pozostawać w jego granicach (Węgleński 2002, por. też Wirth 1938, Tisdale 1942, Fischer 1972, 1975, Tittle, Stafford 1992).

Pojęcie urbanizacji jest niejednorodne i złożone, ma wieloaspektowy wymiar (m.in. ekonomiczny, demograficzny, przestrzenny, społeczny, prawny, ekologiczny). Urbanizacja jest jednocześnie i procesem, i stanem (Müller 1975, s. 212) i jako taką można ją rozumieć w dwóch różnych aspektach. Jako proces ma konotację dynamiczną, wiąże się ze zmianami ludzkich działalności, zmianami społeczno-ekonomicznymi, zachowaniami ludności itp. Mierząc je, moglibyśmy oszacować poziom osiągniętej urbanizacji w jej przedmiotowym, „funkcjonalnym” podejściu. Jako stan, czyli rezultat procesu, urbanizacja najczęściej oznacza liczbę i wielkość miejskich jednostek osadniczych, proporcje ludności miejskiej do ogółu ludności kraju, regionu (współczynnik urbanizacji), koncentrację ludności w dużych miastach bądź jej rozproszenie, powierzchnię zajęłą pod zabudowę miejską. Taka miara urbanizacji umożliwia „strukturalne” rozumienie tego fenomenu. Należy tu nadmienić, że przy określaniu pojęcia urbanizacji na inne aspekty zwróci uwagę geograf, na jeszcze inne socjolog czy ekonomista.

W rzeczywistości jednak urbanizacja jest mierzona (zwłaszcza w ujęciach porównawczych, globalnych) i wyrażana przede wszystkim w formie statystyk opartych na spisie ludności, których celem jest (przynajmniej w założeniu) odróżnianie mieszkańców miast i miasteczek od mieszkańców terenów wiejskich. Takie podejście jest – jak podkreśla A.E. Smailes (1975) – nieco uproszczone i nie oddaje w pełni istoty i złożoności fenomenu urbanizacji. Jest ono pewnego rodzaju unikiem, ponieważ pomaga zrozumieć problem tylko w takim stopniu, w jakim jasne jest co mamy na myśli mówiąc „miasta” – miejsca, których sceneria ma wyraźne cechy krajobrazu miejskiego i których mieszkańcy są prawdziwymi mieszczanami. Właśnie w tym punkcie precyzja definicji budzi zastrzeżenia. Mamy tu bowiem do czynienia z dwoma pojęciami – jednym geograficznym, a drugim socjologicznym – i choć są one powiązane, to na pewno nie są identyczne. Jedno odnosi się do miejsca, natomiast drugie do ludzi. Pojęcie geograficzne odnosi się do zgrupowania ludzi w koncentracjach, które różnią się od wiejskich zbiorowisk populacji rolniczej rozmiarem, funkcjami i instytucjami; pojęcie socjologiczne odnosi się do odmiennego stylu życia (*genre de vie*) kojarzonego z środowiskiem (*milieu*) i zawodami, które są różne od występujących na wsi. To drugie pojęcie jest zasadniczo związane z uprawą ziemi, czyli rozproszoną formą produkcji rozciągającą się na znacznym obszarze, w przeciwieństwie do takiej działalności, która jest skoncentrowana w poszczególnych punktach – idea koncentracji jest implikowana przez urbanizację (Szymańska 2007).

Urbanizacja jest globalnym, obejmującym cały świat (zarówno miasta, jak i wieś) i wydaje się, że nieodwracalnym, wpisanym w rozwój ludzkości, złożonym i wieloaspektowym procesem społeczno-ekonomicznym, związanym z postępowaniem rewolucji naukowo-technicznej, z koncentracją sił wytwórczych i form stosunków społecznych, z rozprzestrzenianiem się miejskiego obrazu życia, zmianą stosunków i więzi społecznych, przemianą społeczeństw wiejskich w zróżnicowane społeczeństwa o charakterze pozarolniczym, z modernizacją całej sieci osadniczej (Szymańska 1995, 2007).

Urbanizacja – jak zauważa J. Parysek (1995, s. 227) – pojmowana jest generalnie jako proces kulturowo-cywilizacyjny mający swój wyraz w rozwoju miast, wzroście ich liczby, powiększaniu powierzchni miast, postępującej koncentracji ludności na terenie miast i w najbliższej ich strefie, upowszechnianiu się pozarolniczych źródeł utrzymania ludności, akceptacji i przyswajaniu miejskich standardów, zwyczajów itp. Jest to jednak w gruncie rzeczy proces złożony i zróżnicowany, przebiegający w różnych krajach i regionach świata w różnym tempie i mający odmienny charakter.

Współcześnie urbanizację traktuje się jako wielowymiarowy kompleks procesów i zjawisk ekonomicznych, społecznych, demograficznych i kulturowych prowadzących do: wzrostu miast i udziału ludności miejskiej, koncentracji ludności na obszarach miejskich i ich rozrastania przestrzennego, koncentracji działalności gospodarczej i administracyjnej wywołującej wzrost znaczenia miast, kształtowania specyficznych wzorców kulturowych stylu życia miejskiego oraz specyficznych wzorców krajobrazu i architektury (Węclawowicz 2003, s. 60).

Z powyższego wynika, że urbanizacja jest procesem niezwykle złożonym i wieloaspektowym, rozpatrywanym w kilku wymiarach, m.in. w wymiarze demograficznym, społecznym, ekonomicznym, przestrzennym, ekologicznym, prawnym.

Wymiar demograficzny urbanizacji związany jest ze wzrostem liczby mieszkańców miast, a co za tym idzie wzrostem odsetka ludności miejskiej. Jest on spowodowany zarówno migracjami ludności wiejskiej do miast, przyrostem naturalnym w miastach, jak i powstawaniem nowych miast poprzez budowanie miast na „surowym korzeniu”, lub też poprzez nadawanie praw miejskich istniejącym już jednostkom wiejskim. W odniesieniu do obszarów wiejskich urbanizacja demograficzna, zwłaszcza w strefach podmiejskich krajów wysoko rozwiniętych, związana jest z odpływem ludności z miast na wieś.

Należy tu nadmienić, że wszelkim zmianom ilościowym towarzyszą zawsze zmiany jakościowe. Zmieniają się struktury płci i wieku ludności, poziom przyrostu naturalnego, zmienia się saldo migracji, struktura zawodowa ludności, wielkość rodziny i jej status społeczno-zawodowy, wielkość gospodarstwa domowego itp. (Szymańska 2009). Dlatego w nowszych opracowaniach urbanizacja demograficzna rozpatrywana jest szerzej i są nią wszelkie przemiany, jakie zachodzą w strukturach i procesach demograficznych, nie tylko w wymiarze ilościowym, ale i jakościowym.

Wymiar przestrzenny urbanizacji dotyczy zarówno obszarów miejskich, jak i obszarów wiejskich. Odzwierciedla się to w wielkości przestrzeni geograficznej użytkowanej w sposób miejski tak na wsi, jak i w miastach. A zatem najogólniej urbanizacja

przestrzenna rozumiana jest jako rozszerzanie się krajobrazu miejskiego i obejmuje powiększanie powierzchni zainwestowania typu miejskiego oraz nasycanie wsi infrastrukturą i zabudową podobną do miejskiej. Niektórzy autorzy nazywają ten wymiar urbanizacji krajobrazowo-fizjonomicznym (Rakowski 1975, 1980), przestrzenno-osadniczym (Andrzejewski 1991) lub architektoniczno-przestrzennym (Ziółkowski 1965), bądź też wymieniają całą gamę określeń typu urbanizacji, jak: infrastrukturalna, krajobrazowa, architektoniczna, przestrzenno-techniczna, przestrzenno-komunalna, fizjonomiczna, osadnicza itp. (Pietraszek 1978).

Na wsi zmiany przestrzenne wiążą się ze zmianami użytkowania terenu (zmniejsza się powierzchnia terenów użytkowanych rolniczo na rzecz innych nierolniczych form użytkowania, takich jak np. turystyczno-rekreacyjne, handlowo-usługowe, składowe), zmianami w fizjonomii budynków (wypieranie zabudowy zagrodowej) i morfologii (zmiany w rozplanowaniu i gęstości zabudowy wsi), w modernizacji infrastruktury technicznej itp. Wieś coraz bardziej, zwłaszcza w krajach wysoko rozwiniętych, upodabnia się do miasta. W mieście, podobnie jak na wsi, następuje wzrost gęstości i intensywności zabudowy (tak w pionie, jak i w poziomie), zmienia się struktura użytkowania terenu, wzrasta poziom i modernizacja infrastruktury i ogólnie zwiększa się powierzchnia zajmowana przez miasto. Największą formą rozrostu przestrzennego miast są rozległe twory urbanistyczne zwane megalopolisami, korytarzami miejskimi itp. (Szymańska 2009).

Niektórzy badacze wyróżniają dodatkowo urbanizację funkcjonalną, odnoszącą się głównie do obszarów wiejskich. Dotyczy ona lokalizacji różnych zakładów i instytucji, które wpływają na zmianę funkcji wsi (Czarnecki 2005, 2009). Niemniej jednak bardzo pojemny wymiar urbanizacji ekonomicznej oraz liczne powiązania sfery funkcjonalnej ze sferą gospodarczą powodują, iż z reguły urbanizacja funkcjonalna badana jest razem z urbanizacją ekonomiczną (Czarnecki 2005, 2009).

Inny charakter ma ekonomiczny wymiar urbanizacji (zwany także społeczno-zawodowym); wiąże się on ze zmianami w strukturze zawodowej i zatrudnienia mieszkańców wsi i miast. W mieście następuje coraz większe zróżnicowanie zawodowe ludności, wzrasta liczba zatrudnionych w różnorodnych usługowych sferach działalności gospodarczej, pogłębia się serwicyzacja pracy i zatrudnienia (zmienia się typ funkcjonalny miasta). Na wsi zaś urbanizacja ekonomiczna przejawia się w „odchodzeniu” od zajęć rolniczych, w formowaniu się wielofunkcyjnego oblicza wsi, gdzie obok rolnictwa powstają pozarolnicze formy działalności gospodarczej (działalności związane z usługami, z przemysłem). Zmieniają się tu proporcje zatrudnienia w tradycyjnych zawodach rolniczych na rzecz pozarolniczych – rozwija się handel, usługi rekreacyjno-turystyczne i inne). Jednakże te osoby, które podejmują się pracy w gospodarstwach, dążą do ich maksymalnego utowarowienia, doprowadzając tym samym do profesjonalizacji zawodu rolnika. Oczywiście największa urbanizacja ekonomiczna wsi występuje w krajach wysoko rozwiniętych. W krajach słabiej rozwiniętych wieś nadal zachowuje swój rolniczy charakter; aczkolwiek i tu zachodzą przemiany cywilizacyjno-społeczne, nie

są one jednak jeszcze tak duże, by można było mówić o zmianie charakteru wsi. Warto tu również nadmienić, że i na obrzeżach miast krajów rozwijających się i słabo rozwiniętych osiedla się ludność wypychana do miast biedą i chęcią poprawy egzystencji, zachowuje ona nieraz nadal swój rolniczy charakter, uprawiając na peryferiach miast małe poletka. Mówi się o „uwsiozieniu” lub ruralizacji miast. Głównym miernikiem urbanizacji ekonomicznej jest struktura zatrudnienia (pracy) oraz odsetek ludności pracującej w działalności pozarolniczej. Ponadto doskonałym miernikiem urbanizacji w jej ekonomicznym znaczeniu jest również struktura produkcji i konsumpcji dóbr i usług (Szymańska 2007, 2009).

Bardzo trudny do zmierzenia (zwłaszcza w dużej skali przestrzennej) jest wymiar społeczny urbanizacji (urbanizacja społeczna określana też jako: kulturowa, osobowościowa lub socjologiczna), zwany często urbanizmem. Wyraża się on w upowszechnianiu i pogłębianiu „miejskiego stylu życia”, czyli postaw, umiejętności, sposobów zachowania, a nawet cech osobowości charakterystycznych dla zbiorowości wielkomiejskich (Ziółkowski 1967, Nowak 1967, Gałęski 1971, Pietraszek 1978, Rambaud 1974, 1994). Mamy tu na myśli kształtowanie i przenoszenie się miejskiego stylu życia zarówno w mieście, jak i na wieś. Określić go można poprzez badanie struktury rodzin, korzystania z usług wyższego rzędu, form spędzania czasu wolnego, przemian kulturowych i zachowań ludności, badanie kontaktów międzyludzkich, tworzenie się segregacji społeczno-przestrzennej itp. Ten aspekt dotyczy wsi, jak i miast, a jego badaniem zajmują się głównie socjologowie (Szymańska 2009).

Aczkolwiek przedstawiono tu oddzielnie pojedyncze główne płaszczyzny urbanizacji, to jednak należy pamiętać, że działają one synergicznie, wzajemnie się przenikając i są uzależnione jedne od drugich. Przy czym na różnych obszarach naszej planety poszczególne aspekty urbanizacji przejawiają się z różną siłą. Omówienie zatem różnorodności przejawów tego zjawiska w odniesieniu do całego świata staje się niezwykle trudne chociażby ze względu na brak odpowiednich danych statystycznych. Dlatego w literaturze przedmiotu pojawiają się z równym nasileniem zarówno opracowania pojedynczych aspektów urbanizacji, np. demograficznych, i w krajach rozwijających się (Hiday 1978, Firebaugh 1979, Dutt, Monroe, Vakamudi 1986, Bradshaw 1987, Pugh 1995, Simon 1995, Cuervo, Hin 1998, Cour 2001, Rolnik 2001, Ravallion 2002, Almandoz 2006, Moddares 2006), i w krajach przechodzących transformację systemową (Szymańska, Matczak 2002) oraz w krajach wysoko rozwiniętych (Gibbs 1966, Tilly 1967, Pivo 1996, Heikkilä, Järvinen 2002, Davis, Henderson 2003), jak i opracowania w miarę całościowo ujmujące fenomen urbanizacji, zwłaszcza w odniesieniu do państw wysoko rozwiniętych Europy Zachodniej, USA, Japonii czy Australii (Fielding 1989, Bolton, Chalkey 1990, Afshar 1998, Antrop 2000, 2004, Alig, Kline, Lichtenstein 2004).

Jakie kwestie z wymienionych tu wymiarów/płaszczyzn urbanizacji porusza się najczęściej w literaturze zachodniej? Niewątpliwie niesłabnącym zainteresowaniem badaczy cieszą się i najczęściej są omawiane zagadnienia odnoszące się do urbanizacji demograficznej, w tym zwłaszcza kwestia zmniejszania się przyrostu naturalnego, bę-

dącego następstwem zarówno spadku poziomu rodności, jak i umieralności populacji. Równie dużo jest opracowań dotyczących migracji. Zwraca się przy tym uwagę na natężenie zjawiska i jego kierunki w poszczególnych regionach świata, przyjmując za generalny trend przeważające migracje ze wsi do miasta w krajach rozwijających się oraz z miasta na wieś w krajach rozwiniętych (Zelinsky 1971, Hiday 1978, Rhoda 1983, Williamson 1988, Fuguitt, Beale, Reibel 1991, Kasarda, Crenshaw 1991, Martin 1992, Shen 1995, Hope, Edge 1996, Smailes 1997, Andreev 1998, Brown, Schafft 2002, Zhang, Song 2003, Sato, Yamamoto 2005, *Urbanization and the fertility...* 2005, Barrios, Bertinelli, Strobl 2006, Mobrand 2006).

Sporo uwagi poświęca się także urbanizacji przestrzennej. Obszary wiejskie doświadczają bowiem ciągłej transformacji nie tylko demograficznej, społecznej czy ekonomicznej, ale również fizyczno-przestrzennej. Przejścia od „ery produktywności do postproduktywności”, od „ery industrialnej do postindustrialnej”, od „ery wiejskości do ery postwiejskości” stanowią tylko pewne wizje zmian funkcjonalnych, które muszą być uwzględniane w planowaniu przestrzennym obszarów wiejskich. Wiele z tych przemian wynika ze wzrastającego zainteresowania obszarami wiejskimi mieszkańców miast, którzy w swoich planach wcale nie mają ewentualnego użytkownika rolniczego owych obszarów. Wzrastającemu napływowi specyficznych grup ludności miejskiej (emeryci i renciści, właściciele drugich domów, turyści, osoby dojeżdżające do pracy w mieście lub mające możliwość telepracy) na obszary wiejskie towarzyszą społeczne żądania wprowadzenia nowych funkcji i usług (np. rekreacyjno-wypoczynkowych, komunikacyjnych itp.). Niestety, żądania te dotyczą w pierwszej kolejności terenów o charakterze rolniczym i leśnym, co już teraz stanowi źródło poważnych wyzwań dla władz samorządowych (różnych szczebli) zmierzających do wprowadzenia racjonalnej polityki wykorzystywania tych obszarów. Niektórzy badacze w trendzie repopulacji obszarów wiejskich dostrzegają ogromne możliwości rewitalizacji ich gospodarki i ożywienia gospodarczego (a nawet gentryfikacji czy też wiejskiego renesansu) – m.in. poprzez rozwój infrastruktury technicznej, mieszkaniowej czy też komunikacyjnej. Takie stwierdzenia poddawane są często ostrej krytyce, albowiem nieplanowane i żywiołowe wykorzystywanie obszarów silnie je przekształca, a niekiedy nawet niszczy je nieodwracalnie. Dlatego tak ważne jest racjonalne wykorzystywanie zasobów i potencjału obszarów wiejskich oraz zachowanie i dalsze doskonalenie jakości krajobrazów naturalnych (Frey 1993, Parikh, Shukla 1995, Varis, Somlyódy 1997, Jo, Adler 2002, Paquette, Domon 2003, Patterson, Montag, Williams 2003, Alig, Kline, Lichtestein 2004, Quadeer 2004, Shen, Cheng, Gunson 2005, *The urbanization process...* 2006, *Urbanization, land...* 2003, Korf, Oughton 2006, *Urbanization patters...* 2007, *Socio-economic...* 2007).

W dość bogatej literaturze odnoszącej się do zagadnień urbanizacji społecznej porusza się m.in. kwestie i pojęcie urbanizmu jako określonego i wyróżniającego sposobu życia. Przemieszczając się na obszary wiejskie jednostki określane mianem urbanite, przenoszą także swoje wzorce zachowań na lokalne społeczności wiejskie. To z kolei

powoduje zmianę organizacji społecznej, systemu wpływów i transformację tradycyjnych instytucji wiejskich, a następnie przejście z układu społecznego typu wspólnoty *Gemeinschaft* (określanego przez tradycyjne stosunki społeczne oparte na więziach pokrewieństwa, braterstwa lub sąsiedztwa) do typu społeczeństwa *Gesellschaft* (istnienie formalnych, rzeczowych i bezosobowych stosunków społecznych opartych na więziach interesu, umowy i korzyści, a regulowanych przez prawo) (Phillips 1960, Schwirian, Prehn 1962, Schoultz 1972, Rambaud 1974, Okore 1980, Dillman 1985, Freudenburg, Jones 1991, Hofferth, Iceland 1998, Neal, Walters 2006).

Pośród wszystkich wymiarów urbanizacji nieco mniej uwagi poświęca się zagadnieniom składającym się na urbanizację ekonomiczną (wymienić tu można m.in. prace: Szymańska 2004a, Zhang, Zhao 2004, Mather, Hill, Nijnik 2006) i urbanizację funkcjonalną (Xu 2001, Shen, Ma 2005). Obecnie urbanizacja ekonomiczna i funkcjonalna obszarów wiejskich związana jest przede wszystkim z polityką rozwoju wielofunkcyjnego, który władze samorządowe i krajowe postrzegają jako wielką szansę rozwoju owych obszarów lub ich rewitalizacji (Korf, Oughton 2006). Wśród nowych kierunków działalności, które mogą rzeczywiście przysłużyć się rozwojowi społeczno-gospodarczemu obszarów wiejskich wskazuje się: turystykę na obszarach wiejskich, turystykę wiejską i agroturystykę, lokalizację zakładów usługowych świadczących usługi dla ludności oraz lokalizację inwestycji o znaczeniu ponadlokalnym (Garrod, Wornell, Youell 2006).

Należy podkreślić, że wymienione wyżej różne płaszczyzny i przejawy urbanizacji nie przejawiają się pojedynczo, lecz zachodzą równocześnie, chociaż niektóre z mniejszą, a inne z większą siłą, niekiedy bowiem urbanizacja demograficzna znacznie wyprzedza urbanizację przestrzenną i inne. Mówiąc o urbanizacji mamy na uwadze zarówno procesy koncentracji, jak i dekoncentracji, które zachodzą w tym samym czasie na tej samej przestrzeni; mamy tu do czynienia z impulsami, które wychodzą z miast, lub z sygnałami wysyłanymi z obszarów wiejskich, albo z obydwu kierunków jednocześnie. A zatem możemy określić procesy i zjawiska związane z urbanizacją, w odniesieniu do których główne impulsy daje miasto (1), zjawiska i procesy, co do których zasadnicze impulsy wychodzą z obszarów wiejskich (2) oraz zjawiska i procesy, które powodowane są zarówno impulsami miejskimi, jak i wiejskimi (3); przy czym nie wnioskujemy tu na razie w to, czym owe impulsy są spowodowane.

Do pierwszej grupy procesów i zjawisk związanych z urbanizacją zaliczamy m.in. kontrurbanizację, urban sprawl, eksurbanizację (*exurbanization*) i peryurbanizację (*periurbanization*). Z licznych opracowań wynika, że w wielu wysoko rozwiniętych krajach świata już w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. zaobserwowano silne osłabienie, zahamowanie, a nawet odwrócenie tendencji, które sprzyjały koncentracji ludności na obszarach centralnych (miejskich) kosztem obszarów peryferyjnych (wiejskich). Proces ten wzbudził duże zainteresowanie przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych, w tym w szczególności geografów, demografów, ekonomistów i socjologów. Pierwszym badaczem, który zainteresował się nową tendencją w zjawiskach ludnościowych był ekonomista rolny C.L. Beale (1975, 1977), który napisał o rewersji lud-

nościowej (population reversal), czyli o odwróceniu dotychczasowego kierunku zmian ludnościowych na obszarach metropolitalnych i niemietropolitalnych w Stanach Zjednoczonych. Mniej więcej w tym samym czasie geograf B.J.L. Berry (1976, 1978) wprowadził nowe pojęcie: kontrurbanizacji (counterurbanization), którym zaczęto określać te nowe tendencje i zjawiska. Termin ten bardzo szeroko przyjął się w literaturze światowej (w literaturze francuskiej funkcjonuje czasem określenie: contre-urbanisation, natomiast w literaturze niemieckiej wykorzystuje się oryginalne pojęcie angielskie: Counterurbanization, stwierdzając, że w języku niemieckim brak jeszcze stosownego odpowiednika, choć terminy: Kontrurbanisation, Kontrurbanisierung, a nawet Gegen-Urbanisierung byłyby jak najbardziej poprawne) (Grzeszczak 1996).

Pomimo szerokiego wykorzystywania terminu: kontrurbanizacja, nadal istnieją pewne problemy z ustaleniem zakresu zjawisk, które mogłyby być określone tym właśnie pojęciem. Ponadto często jest ono zamiennie używane m.in. z takimi pojęciami, jak: suburbanizacja (suburbanization), dezurbanizacja (desurbanization), reurbanizacja (reurbanization), eksurbanizacja (exurbanization), zwrot niemietropolitalny (non-metropolitan turnaround), repopulacja wsi (rural repopulation), deglomeracja (deglomeration), dekoncentracja (deconcentration) czy decentralizacja (decentralization). Dahms i McComb (1999) definiują kontrurbanizację jako proces zmniejszania się liczby ludności w wielkich miastach i obszarach metropolitalnych poprzez jej nasilony odpływ na obszary wiejskie i do małych miast i miasteczek, w których z kolei następuje wzrost liczby ludności, wynikający z zysku migracyjnego. Fuguitt i Beale (1996) zamiast pojęcia kontrurbanizacji używają terminu: zwrot niemietropolitalny (non-metropolitan turnaround), pod którym rozumieją okres wznowionego i szeroko rozprzestrzenionego wzrostu ludnościowego i zysku migracyjnego w obszarach niemietropolitalnych, które to zjawiska są tu znacznie wyższe niż na obszarach metropolitalnych. W kontekście europejskim Coombes i in. uważają kontrurbanizację za proces dekoncentracji ludności – który występuje na obszarach dalszych niż suburbia wielkich miast – albo tzw. proces metrodecentralizacji (Coombes, Dalla Longa, Raybould 1989). Z kolei Burnley i Murphy (1995) na podstawie badań ludności Australii proponują rozróżnienie pomiędzy dwoma typami nowych ruchów migracyjnych: peri-metropolitalnych (okołometropolitalnych), obejmujących osiedlanie się ludności poza granicami metropolii, oraz kontrurbanizacyjnych, które odpowiadają wewnętrznym ruchom migracyjnym w dół hierarchicznej sieci osadniczej. Fielding (1982) uznaje zaś za kontrurbanizację zależność negatywną pomiędzy saldem migracji a wielkością jednostki osadniczej.

Niezależnie od przyjmowanej definicji szczegółowej, kontrurbanizacja najczęściej uznawana jest za przeciwieństwo „wstępnej urbanizacji”, rozumianej jako proces koncentracji ludności w miastach (Tisdale 1942). W takim ujęciu kontrurbanizacja stanowi proces dekoncentracji ludności, który następuje w wyniku przemieszczania się ludności z obszarów miejskich do wiejskich, z większych do mniejszych jednostek osadniczych (Brown, Schafft 2002, Fuguitt, Beale 1978, 1993, 1996, Fielding 1989, Bolton,

Chalkey 1990, Halliday, Coombes 1995, Dahms, McComb 1999, Stockdale, Findlay, Short 2000, Smailes, Argent, Griffin 2002, Antrop 2004, Mitchell 2004).

Zjawisko kontrurbanizacji jest efektem działania wielu czynników, które nakładają się na siebie. Pierwszym i najważniejszym z nich jest urok obszarów wiejskich, które jako dobro wyższego rzędu przyciągają migrantów. W konsekwencji działania tego czynnika ludzie są skłonni poświęcać pieniądze i czas, aby móc osiedlać się na obszarach, będących w ich opinii bardziej atrakcyjnymi niż te, na których dotychczas mieszkali. Za atrakcyjne zaś postrzegają się obszary niemetropolitalne – wiejskie, które będą z większą siłą przyciągały m.in. turystów, emerytów czy właścicieli drugich domów. Traktowanie obszarów wiejskich jako dobra wyższego rzędu wynika przede wszystkim z zapotrzebowania na tzw. wiejski ideał. Ludzie zwykli bowiem uważać wieś za bardziej bezpieczną, przyjemną, harmonijną, sielankową i tym samym bardziej atrakcyjną od miasta, które kojarzone jest z zanieczyszczeniem, zatłoczeniem, hałasem, przestępczością i wyższymi kosztami życia. Postrzeganie wiejskości (rurality) może być zatem jednym z kluczy do wyjaśniania migracji z miasta na wieś, bo takie migracje umotywowane są często pragnieniem doświadczenia wiejskiego stylu życia (rural lifestyle) (Smailes 1997, Dahms, McComb 1999). W odróżnieniu od przedstawionego powyżej czynnika natury społecznej, drugi z czynników odnosi się do sfery gospodarczej. Mowa tu o gospodarce postfordyzmu i restrukturyzacji regionalnej, które – szczególnie w ostatnich latach – stymulowane są poprzez intensywny rozwój środków transportu i komunikacji. Rezultatem działania tego czynnika jest przenoszenie działalności gospodarczej (korporacji międzynarodowych i systemów ekonomicznych) na peryferyjne wcześniej dla biznesu wiejskie jednostki osadnicze oraz zabieranie ze sobą kadry pracowniczej. Przenoszenie działalności gospodarczej wynika zaś z faktu, iż lokalizacja działalności gospodarczej stała się bardziej opłacalna na obszarach niemetropolitalnych, głównie z powodu obniżenia kosztów produkcji oraz zmniejszenia dystansu przestrzennego dzięki usprawnieniu systemów transportu i komunikacji. Przyjmuje się, że najbardziej atrakcyjne warunki do lokalizacji nowych inwestycji istnieją aktualnie na obszarach wiejskich i w małych miasteczkach oddalonych do 200 km od głównych centrów metropolitalnych. Tym samym ludność pracująca dla określonych firm, a przemieszczająca się wraz z przenoszeniem działalności gospodarczej, będzie zwiększała saldo migracji na tych samych terenach, gdzie swoje nowe siedziby będą zakładali ich pracodawcy. Na zjawisko kontrurbanizacji oddziałują także odpowiednie zasady planowania przestrzennego. Działania realizowane przez samorządy lokalne, regionalne i krajowe zmierzające do zapewnienia odpowiedniego zaplecza infrastruktury mieszkaniowej, systemów transportu, terenów usługowych czy wzrostu ekonomicznego mogą bowiem znacząco przyspieszać albo też opóźniać wzrost i to nie tylko na obszarach wiejskich, ale również i miejskich, ponieważ decyzje migracyjne są podejmowane w kontekście tych właśnie elementów. Nie bez znaczenia w procesach kontrurbanizacyjnych pozostają ponadto indywidualne preferencje migrantów. W zależności od uzyskiwanego dochodu, zawodu, wykształcenia i upodobań, zarówno jednostki, jak i gospodarstwa

domowe mogą decydować o tym, czy pozostać w danym miejscu, czy też się z niego wyprowadzić (Dahms, McComb 1999).

Uwzględniając różne czynniki w preferencjach migracyjnych ludności, zasadniczo przyjmuje się, że kontrurbanizacja może zachodzić na trzy sposoby. Pierwszym z nich jest eksurbanizacja (exurbanization), o której mówi się w sytuacji, kiedy zamożni mieszkańcy miast w poszukiwaniu sielankowych obszarów przenoszą się na wieś, nie odcinając się jednak od miasta, albowiem dojeżdżają doń codziennie do pracy. Sposób drugi, nazywany przestawioną urbanizacją (displaced urbanization), związany jest z odpływem ludności z miast na obszary wiejskie, przy czym głównym motywem przesiedlenia się nie jest jednak zainteresowanie życiem na wsi, ale poszukiwanie nowego miejsca zatrudnienia, niższych kosztów życia i tańszego mieszkania. Trzeci i jednocześnie ostatni sposób określa się mianem antyurbanizacji (anti-urbanization). Występuje on wtedy, kiedy ludzie aspirują do zamieszkiwania w mniejszych jednostkach osadniczych, często uwzględniając w swoich decyzjach wymiar socjologiczny, propagujący nastawienie antymiejskie i odrzucenie miejskiego stylu życia. Niezależnie jednak od motywacji migrantów, efekt końcowy w postaci dekoncentracji lub decentralizacji jest dokładnie taki sam (Lowry 1990, Mitchell 2004).

Bardzo ciekawym zagadnieniem pozostaje kwestia trwałości lub też przejściowości procesu kontrurbanizacyjnego. Z upływem czasu zdaje się przeważać pogląd, że kontrurbanizacja jest zjawiskiem trwałym, ale charakteryzuje się przebiegiem cyklicznym. W celu wytłumaczenia tego zjawiska B.L.J. Berry (1976) starał się łączyć krótsze i dłuższe cykle kontrurbanizacji z cyklami Kondratiewa, inni zaś badacze w ogóle negują istnienie kontrurbanizacji lub podkreślają, że jej zajście było uwarunkowane recesją gospodarczą. Niezależnie od faktu uznawania lub negowania procesu kontrurbanizacji, wszelkie przewidywania i prognozy z nią związane poddawane są surowym ocenom i formułowane z bardzo dużą ostrożnością (Grzeszczak 1996). Warto natomiast zaznaczyć, że dyskusja na tematy związane z kontrurbanizacją, która wzbudziła wiele emocji na forum międzynarodowym w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ubiegłego stulecia (podajemy za J. Grzeszczakiem 1996), przeszła prawie bez echa w Polsce. Co prawda początkowo uwagę poświęcił jej G. Węclawowicz (1979), dokonując recenzji pracy Berry'ego, jednakże później problematyka ta nie znalazła większego zainteresowania wśród badaczy polskich, może wyjątkiem unikatowych w skali kraju prac P. Korcellego (1982, 1984, 1985, 1986), które są jedynymi polskimi pracami cytowanymi w światowej literaturze kontrurbanizacyjnej (por. obszerne opracowanie J. Grzeszczaka 1996).

Za alternatywną do koncepcji kontrurbanizacji uznaje się koncepcję rewersji polaryzacji (polarization reversal), wprowadzoną po raz pierwszy przez Richardsona i Korcellego (za: Grzeszczak 1996). Według Richardsona (1980), rewersja polaryzacji to punkt zwrotny, kiedy to tendencje do przestrzennej polaryzacji gospodarki narodowej zostają zastąpione przez proces przestrzennej dyspersji z regionu centralnego do innych regionów peryferyjnych. Definicja ta jest bardzo zbliżona do definicji kontrurba-

nizacji, która podaje, że kontrurbanizacja to dekoncentracja ludności, będąca następstwem przepływu z miejsc o większej koncentracji do miejsc o mniejszej koncentracji. Jednak w odróżnieniu od kontrurbanizacji, rewersja polaryzacji wykorzystywana jest w odniesieniu do państw rozwijających się, ponieważ uważa się, że uwarunkowana jest ona wzrostem gospodarczym, który został zapoczątkowany wraz z międzyregionalną decentralizacją działalności gospodarczych, pociągających za sobą przesunięcia ludnościowe (Grzeszczak 1996).

Liczne studia zachodnioeuropejskie nad procesami kontrurbanizacyjnymi doprowadziły do przekonania, że rezultatem tych procesów będzie renesans obszarów wiejskich (rural revival, rural regeneration), który nastąpi w wyniku upadku miast i całych systemów miejskich (urban decline). Z czasem ten kategoryczny wniosek został poddany rewizji, a następnie uległ on znacznemu złagodzeniu. Uznano bowiem, że kontrurbanizacja nie wymaga zupełnego porzucenia osiedli miejskich na korzyść wsi, ani też powrotu do wiejskiego stylu życia. Koncentracja i dekoncentracja mogą bowiem zachodzić jednocześnie obok siebie, a jeden czynnik może w określonych warunkach prowadzić do skupiania się – koncentracji, a w innych warunkach do rozpraszania – dekoncentracji. Ponadto w odniesieniu do słabo zaludnionych obszarów wiejskich kontrurbanizacja nie oznacza, że będą się one rozwijały tak, jak obszary gęsto zaludnione z dużymi miastami (Grzeszczak 1996). W związku z powyższymi faktami często – zamiast używać koncepcji kontrurbanizacji – wspomina się o koncepcjach: rozproszonego osadnictwa miejskiego (scattered urban settlement) (Malusardi, Muscara 1986, za: Grzeszczak 1996), odwrotnej urbanizacji (redirected urbanization) (Buursink 1986, za: Grzeszczak 1996) czy rozproszonej koncentracji ludności (dispersed concentration of population) (Tachi 1971, za: Grzeszczak 1996).

Wielu autorów (m.in. Czerny 2005, Parysek, Mierzejewska 2005) uważa, że współczesna urbanizacja przejawia się w postaci zaawansowanej suburbanizacji i eksurbanizacji. W literaturze przedmiotu zjawisko to zyskało sobie określenie: urban sprawl, chociaż zamiennie używa się też takich nazw, jak: spread city, exurb, dispersed city, edge city. W dokładnym tłumaczeniu termin ten oznacza rozpraszanie się, rozlewanie, a nawet rozpad wielkiego miasta.

Urban sprawl przejawia się przede wszystkim w rozwoju rozległych przedmieść, które poprzez ekspansję infrastruktury mieszkaniowej i usługowej wkraczają coraz dalej w typowe tereny wiejskie użytkowane rolniczo. Początki tego procesu wiąże się z rewolucją przemysłową, która po raz pierwszy miała miejsce w Wielkiej Brytanii, a następnie bardzo szybko objęła kraje Europy Zachodniej. Przejście od okresu przedindustrialnego do okresu intensywnej industrializacji było bardzo znamienne w skutkach, szczególnie dla miast krajów świeżo poddanych uprzemysłowieniu, albowiem po raz pierwszy w historii ludzkości miejsce zamieszkania zostało oddzielone od miejsca pracy, co dało pierwszy impuls do rozrastania się miast i ich wkraczania na tereny podmiejskie (Kaplan, Wheeler, Holloway 2004, za: Czerny 2005). Natężenie procesu w niespotykanej dotąd skali zapoczątkowały jednak dwa inne zjawiska. Pierwszym z nich był

rozwój transportu publicznego, drugim zaś aspiracje miejskiej klasy średniej do zmiany środowiska mieszkaniowego na bardziej przyjazne człowiekowi. Realizacja zjawiska drugiego była niejako uwarunkowana nastąpieniem zjawiska pierwszego, i tak się właśnie stało po raz pierwszy w XIX w., kiedy to uruchomiono transport szynowy, oraz po raz drugi w XX w., kiedy nadeszła era samochodu osobowego. Samochód najszybciej, bo już w latach dwudziestych ubiegłego wieku, zrewolucjonizował życie społeczeństwa w USA, Australii, następnie w krajach Europy Zachodniej (lata pięćdziesiąte, sześćdziesiąte XX w.), a w Polsce w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia. Samochód stał się substytutem transportu publicznego i pokonał największą barierę w rozwoju stref podmiejskich, a mianowicie dystans. Wraz z jego upowszechnieniem rozpoczęły się masowe migracje ludności miejskiej na otaczające tereny wiejskie. Zjawisko to powszechnie ogarnęło Australijczyków.

Miasta australijskie są doskonale wyposażone w infrastrukturę społeczno-gospodarczą, ich „jądra” w granicach administracyjnych mają gęstą, wysoką zabudowę, „jądra” te są niewielkie liczbowo i powierzchniowo. Realnie jednak miasta te są ogromne powierzchniowo i mają wyraźne geometryczne rozplanowanie, setki ulic, często bez chodników (mieszkańcy przemieszczają się samochodami), ze skwerami i małymi ogródkami, z zabudową parterową lub jednopiętrową. Gęstość zaludnienia w miastach australijskich jest stosunkowo mała. Miasta te cały czas rozbudowują się wzdłuż ciągów komunikacyjnych, prowadzących do rozległych przedmieść. Stwarza to ogromne trudności w kształtowaniu i rozbudowie sieci transportu. Tworzenie takich miast-przedmieść (nie darmo nazywają Australijczyków najbardziej podmiejską nacją świata) stało się możliwe samo w sobie dzięki rozwojowi motoryzacji. Istnieje jeszcze jedna charakterystyczna cecha miast australijskich (która również związana jest z motoryzacją): mieszka w nich znaczna część małych i średnich farmerów, którzy jadą na farmy tylko popracować (Szymańska 2007, s. 85).

Warto jednak zwrócić uwagę na jeden znaczący fakt. Otóż pierwsze przedmieścia narosły wzdłuż szlaków komunikacyjnych: szynowych i drogowych, a zjawisko to z mniejszym lub większym natężeniem obserwuje się do dziś. Dlatego też urban sprawl kojarzy się z tzw. urbanizacją taśmową, pasmową (ribbon urbanization) (Antrop 2000), która pokazuje kierunek, intensywność i zasięg procesów urbanizacyjnych, zawsze zachodzących na obszarach wiejskich przyległych do tras komunikacyjnych i poprzez to doskonale połączonych z miastem. Nie jest to naturalnie jedyne zjawisko, z którym utożsamia się urban sprawl. Innymi zjawiskami tego typu są m.in.: eksurbanizacja (exurbanization), czyli proces rozlewania się miasta na obszary o mniejszym stopniu urbanizacji (Mitchell 2004), peryurbanizacja (periurbanization), definiowana jako złożony system funkcji miejskich, reprezentowanych przez budownictwo, przemysł i obiekty usługowe, oraz funkcji typowo wiejskich na jednym obszarze (Madaleno, Gurovich 2004), czy wreszcie kontrurbanizacja (Afshar 1998), dekoncentracja i decentralizacja, w następstwie których ludność miejska przemieszcza się z terenów o większym stopniu koncentracji na tereny o mniejszym stopniu koncentracji (Quadeer 2004).

Przepływ ludności w dół hierarchicznej sieci osadniczej (dekoncentrację) i decentralizację odnotowano najszybciej w Stanach Zjednoczonych, a nieco później w drugiej połowie XX w. w krajach Europy Zachodniej (Fielding 1989). Ludność miejska przeprowadzała się początkowo do bezpośrednio przylegającej do miasta strefy podmiejskiej, która posiadała wszystkie uroki mieszkania na wsi, gwarantowała niższą niż w mieście cenę gruntu, a jednocześnie zapewniała bliski kontakt z miastem, w którym przez cały czas pracowali migranci. Bardzo szybko w ślad za migrantami podążała jednak – kierując się głównie czynnikami ekonomicznymi – działalność gospodarcza, która spowodowała z kolei podwyższenie ceny gruntu. W związku z tym ludność zaczęła się przenosić na jeszcze bardziej oddalone od miasta tereny wiejskie, ale przemysł i usługi przez cały czas przemieszczały się razem z ludźmi i podwyższały ceny. W ten sposób ludzie zaczęli interesować się każdą wolną przestrzenią, wykorzystując ją w sposób bezładny i bezplanowy, realizując poprzez te działania swoje partykularne interesy – posiadania domu jednorodzinnego i przyległej do niego przestrzeni.

Głównymi cechami krajobrazów obszarów wiejskich objętych procesem ekspansji zabudowy miejskiej są: 1. luźna forma zabudowy mieszkaniowej oraz niski poziom koncentracji obiektów innego typu – teren ten z reguły jest monofunkcyjny, wyróżnia się niską, parterową lub jednopiętrową zabudową i nie posiada centrum; 2. brak ciągłości, określane mianem leap-frog (żabi skok), który pokazuje, że osiedla mieszkaniowe powstają wewnątrz terenów rolniczych i tworzą tym samym mozaikę, gdzie tereny zurbanizowane omijające przeszkody naturalne przeplatają się z terenami rolniczymi i leśnymi; 3. segregacja funkcjonalna lub homogeniczność, przejawiająca się (szczególnie w miastach amerykańskich) niekończącymi się rzędami podobnych lub wręcz jednakowych wolno stojących domów jednorodzinnych, nieogrodzonych, posiadających trawnik przed wejściem i garaż (Kaplan, Wheeler, Holloway 2004, za: Czerny 2005).

Mówiąc o zjawisku urbanizacji strefy podmiejskiej w postaci urban sprawl trzeba mieć świadomość, że jest ono pejoratywną formą umiastowienia. Oznacza rozszerzanie się obszarów zurbanizowanych w sposób chaotyczny, gwałtowny i żywiołowy, tworzące zamiast regionalnych układów sieciowych zgodnych z zasadami rozwoju zrównoważonego, irracjonalne układy przestrzenne. Przestrzeń zawłaszczana jest tutaj w sposób ekstensywny i monofunkcyjny, a układy podmiejskie mieszają się z układami wiejskimi. Z upływem czasu zarysowują się w owej przestrzeni coraz bardziej drastyczne dysproporcje pomiędzy rozwojem zabudowy a dokuczliwym brakiem infrastruktury technicznej i społecznej z jednej strony, i dewastacją naturalnych krajobrazów z drugiej strony. Idea urban sprawl wiąże się również z rozpadem miasta, a dokładnie jego centralnych części, które porzucone przez zamożniejsze klasy społeczne stają się miejscem zamieszkania uboższych klas. Migracje klasy średniej i średniej wyższej do strefy podmiejskiej, a następnie na peryferia, przyczyniają się za to do powstawania regionów miejskich o wysokim stopniu urbanizacji z jednym ośrodkiem nadrzędnym (metropolią) i kilkoma mniejszymi subcentrami, co prowadzi do rozładowania nadmiernie skupionej ludności miejskiej i było od lat nadrzędnym celem polityki ludno-

ściowej (Jałowicki, Szczepański 2002). Jednak codzienne dojazdy do pracy i do szkoły ludności zamieszkującej strefę podmiejską zabierają bardzo dużo czasu, powszechne użytkowanie samochodu podnosi koszt benzyny, nadmiernie zanieczyszcza środowisko i zwiększa zatłoczenie na drogach, braki infrastruktury pokrywane są z kieszeni podatników, a użytkowane pod zabudowę tereny wiejskie tracą swój niepowtarzalny charakter. Odpowiedzią na te dylematy może być analiza zachowań przestrzennych ludzi, z których część nadal poszukuje swojego miejsca zamieszkania w rozbudowanej strefie podmiejskiej (Stockdale, Findlay, Short 2000), a część zmęczona ciągłymi dojazdami wraca do zrewitalizowanego wielkiego miasta.

Z innych procesów i zjawisk, których główne impulsy wychodzą z miast należy również odnotować: dekoncentrację (deconcentration), decentralizację (decentralization), edge city, urbanite (homo urbanus), japonizację (japanization), deruralizację (deruralization) czy wycofywaną urbanizację (backwash urbanization). Dekoncentracja i decentralizacja stanowią pojęcia, które łączą się zarówno z kontrurbanizacją, jak i z urban sprawl. Pierwsza z nich oznacza jednak ruch ludności skierowany w dół hierarchicznej sieci osadniczej, drugą zaś definiuje się jako ruch z obszarów miejskich na obszary wiejskie (Fielding 1989, Grzeszczak 1996, Antrop 2000, Perz 2000, Brown, Schafft 2002, Mitchell 2004, Lanaspá, Pueyo, Sanz 2005). Termin edge cities oznacza dosłownie miasta krawędziowe, miasta obrzeża, miasta na skrajach (Garreau 1991). Przede wszystkim określa się je jednak mianem subcentrów miejskich, albo szerzej – podmiejskich dzielnic biznesu. Wynika to w dużej mierze z faktu, iż miasta krawędziowe muszą spełniać określone wymogi, aby móc uzyskać takie miano. Na takie zaś składają się: odpowiednio duża powierzchnia przestrzeni biurowych i sklepowych, większa liczba osób tam pracujących niż mieszkających, znaczenie ze względu na określone funkcje (np. rozrywkę, rekreację, itp.) oraz położenie blisko tras szybkiego ruchu (Szymańska 2007). Pojęcie urbanite, podobnie jak homo urbanus, oznaczało pierwotnie kategorię ludności żyjącej w gęsto zaludnionym środowisku, akceptującą obcych, charakteryzującą się przewidywalnymi zachowaniami opartymi na przyjętych wspólnych normach, mającą dostęp do wielkiej ilości informacji oraz żyjącą w prawie zupełnym oderwaniu od środowiska naturalnego. Aktualnie oba te pojęcia mogą jednak po prostu oznaczać osobę, która niezależnie od miejsca zamieszkania przejawia wielkomiejskie zachowania i prowadzi miejski styl życia (Margolies 1978, Antrop 2004, Szymańska 2007). Wprowadzone przez Fieldinga określenie: japonizacja wiąże się bardzo ściśle z modernizacją i postfordyzmem. Wynika to z faktu, iż oznacza ona: 1. coraz szersze wykorzystanie technologii komputerowych, 2. wykonywanie przez małe przedsiębiorstwa stosujące wysokie technologie podzespołów całej produkcji, 3. rozwój sektora MSP (małe i średnie przedsiębiorstwa), w którym znaczne ilości inwestycji realizowane są poza obszarami metropolitalnymi przy współudziale wysoko wykwalifikowanej kadry pracowniczej (Fielding 1989). Z kolei inny termin, tj. deruralizacja, oznacza stopniowy zanik i jednocześnie postępującą transformację cech demograficzno-zawodowych, społecznych i morfologicznych osad wiejskich oraz zatracanie przez

poszczególne wsie ich piętna odrębności i oryginalności (Prochownikowa 1975, Jurek 1988). W krajach postkolonialnych spotykane jest zjawisko, które określa się mianem wycofywanej urbanizacji (*backwash urbanization*). Występuje ona wtedy, kiedy rządy poszczególnych państw starają się pobudzić rozwój miejskich jednostek osadniczych poprzez podnoszenie atrakcyjności miast i miasteczek kosztem obszarów wiejskich. Jednym z przejawów takiej działalności jest przesadne nastawienie na rozwój infrastruktury i usług w miastach, drugim – wyższe wynagrodzenie i lepsza ochrona pracownika, który w mieście najczęściej zawsze przynależy do związków zawodowych i poprzez to domaga się swoich praw, trzecim – spadek zapotrzebowania na lokalnie wytwarzane produkty rolne, w związku z tym, że preferencje konsumenta miejskiego ograniczają się jedynie do importowanych produktów żywnościowych. Taka polityka kreuje wycofywaną urbanizację, która z jednej strony niszczy żywotność obszarów wiejskich, z drugiej zaś powoduje zalewanie dużych miast krajów rozwijających się ogromnymi falami migrantów, upatrujących tam swojej szansy na lepszą pracę i życie (Clark 1998, Browder 2002, Szymańska 2007).

Na drugą grupę zjawisk i procesów, którym głównych impulsów dostarczają obszary wiejskie składa się: pseudourbanizacja, aglutynacja (*agglutination*), nowa wiejskość (*new ruralism*), ruralizacja (*ruralization*) i kotadesai (*desakota*). I tak, pseudourbanizacja pojawia się w momencie, gdy nadmiernej urbanizacji w sensie demograficznym nie towarzyszy odpowiednio wysoki wzrost społeczno-gospodarczy (Rakowski 1980). Pseudourbanizacja stanowi pojęcie często występujące w literaturze polskiej, natomiast w literaturze zachodniej zazwyczaj opisuje się procesy z nią związane, nie używając jednak samego pojęcia albo zamiennie wprowadzając pojęcie nadmiernej urbanizacji w sensie demograficznym (*overurbanization*, *hyperurbanization*) (Bar-El, Schwartz 2006; Bradshaw 1987; Chang, Brada 2006; Firebaugh 1979; Gross 1997; Henderson 2003; Kasarda, Crenshaw 1991; Lowry 1990; Margolies 1978; Moomaw 1996; *Urbanization and the fertility...* 2005; por. też: Liu, Li, Zhang 2003; Brown, Schafft 2002). Aglutynacja – „dolepianie” – jest procesem doprowadzającym do rozrostu miasta i jest ona najbardziej charakterystyczna dla państw rozwijających się (co nie znaczy, że nie dotyczy ona również państw wysoko rozwiniętych), w których rozwój miast następuje poprzez napływ migrantów z otaczających obszarów wiejskich. Masowe fale migracji wynikają z przekonania, że miasto jest wybawieniem od nędzy wiejskiej, bo daje większe szanse na znalezienie pracy. Niestety, migranci nie są w stanie przeprowadzić się od razu do miasta, gdyż ceny mieszkań i życia w mieście przewyższają ich możliwości finansowe. Nie zawsze też udaje im się znaleźć pracę i stałe źródło dochodów. Dlatego dokleją się do tkanki miejskiej, tworząc dzielnice nędzy, zwane slumsami lub bidonville (Szymańska 2007). Z kolei nowa wiejskość to pojęcie wykształcone na bazie badań prowadzonych w krajach rozwijających się, takich jak: Meksyk, Ghana czy Nigeria, w których masowe cięcia budżetowe, zwolnienia pracowników i pogorszenie warunków życia oraz usług w mieście skłaniają nowo przybyłych migrantów do rekułtywowania wiejskiego sposobu życia (Afshar 1998). Obok pojęcia nowej wiejskości

występuje również pojęcie nowej miejskości (new urbanism), w myśl którego powinna nastąpić popularyzacja planowania i budowania obiektów inspirowanych wzorcami zaczerpniętymi z małych miasteczek i wsi, a ludzie powinni prowadzić bardziej zdrowy tryb życia, np. kupując produkty nie z supermarketów, ale bezpośrednio od rolników (Afshar 1998). Nieco zbliżony zakres znaczeniowy do nowej wiejskości ma ruralizacja miasta (zamiennie nazywana rustyfikacją miasta), która jest równoznaczna z oddziaływaniem wsi na miasto, np. poprzez przenoszenie specyficznych form kultury wiejskiej przez migrantów ze wsi (Hiday 1978, Jałowiecki 1987, Afshar 1998, Villa 2000, Czarnecki 2005, *Urbanization and the fertility...* 2005). O ile jednak nowa wiejskość odnosi się częściej do krajów rozwijających się, to ruralizacja jest raczej używana w kontekście krajów rozwiniętych. Termin kotadesai albo desakota, wprowadzony w 1986 r. przez McGee, jest złożeniem indonezyjskich słów: kota (miasteczko) i desa (wieś). Cechą zasadniczą stref desakota jest krajobraz – typowo wiejski z niemal całością gruntów wykorzystywanych rolniczo. Jednak, co istotne, znaczna większość dochodu ich mieszkańców pochodzi ze źródeł pozarolniczych. Taki układ umożliwia podział ról w rodzinach wiejskich: podczas gdy część członków rodziny zajmuje się prowadzeniem gospodarstwa, część dojeżdża i pracuje w mieście. Co więcej, produkcja rolnicza w strefie desakota przeszła z etapu, w którym wystarczała na przeżycie, do etapu zorientowanego na produkcję rynkową, kładącą większy nacisk na wytwarzanie produktów żywnościowych o wyższej wartości (Afshar 1998, Cohen 2004).

Trzecią i ostatnią z wyróżnionych grup tworzą zjawiska i procesy, w przypadku których trudno stwierdzić, czy pierwszy impuls do ich zajścia wyszedł z miasta czy też ze wsi. Do tej grupy odniesiono m.in. ruralopolisy (ruralopolises), semiurbanizację i rurbanizację (rurbanization). Ruralopolisy stanowią hybrydowy system osadniczy, który spełnia kryteria miejskości tylko pod względem gęstości zaludnienia, jednakże pod względem ekonomicznym, społecznym i instytucjonalnym pozostaje wybitnie wiejski. W zasadzie jest to forma urbanizacji wsi, która pojawiła się w związku z poważnym instytucjonalnym deficytem albo też luką pomiędzy potrzebami a rzeczywistym zaopatrzeniem w udogodnienia, usługi i zasoby, jak również w administracyjną organizację z jednej strony, a strukturami przestrzenno-środowiskowymi i instytucjami lokalnymi z drugiej strony. Dlatego też ruralopolisy zlokalizowane są w biednych krajach Trzeciego Świata, w tym m.in. w Bangladeszu, Indiach i Pakistanie (Quadeer 2004). Kolejnym terminem jest semiurbanizacja, używana głównie na gruncie polskim dla określenia procesu niepełnej urbanizacji wsi, w rezultacie którego powstaje forma osadnicza pod względem morfologicznym i funkcjonalnym niespełniająca kryteriów klasyfikacyjnych ani wsi, ani miasta, mająca więc charakter „półwsi-półmiasta” (Golachowski 1965, 1966, *Ekspertyza...* 1978, Jałowiecki 1987, Jurek 1988, Czarnecki 2005). W literaturze anglojęzycznej terminu semiurbanizacja raczej się nie używa, natomiast często wspomina o obszarach częściowo miejskich (semi-urban areas) (Brown, Schafft 2002). Sytuację, w której mamy do czynienia z licznymi powiązaniem oraz stałą wymianą różnych wartości między miastem i wsią określa się mianem *rurbanizacji* (Potter, Unwin 1995,

Afshar 1998, Villa 2000, Madaleno, Gurovich 2004, Czarnecki 2005); wyróżnia się nawet społeczności rurbanistyczne (rurban communities), które posiadają cechy typowe zarówno dla społeczności wiejskich, jak i społeczeństw miejskich (Fuguitt 2005).

Z przedstawionego materiału wynika, że urbanizacja jako zjawisko cywilizacyjne była pierwotnie utożsamiana z miastem, co wynikało w dużej mierze z przekonania o wyższości cywilizacyjnej miasta, w którym większe niż na otaczających obszarach wiejskich zagęszczenie ludności sprzyjało powstawaniu nowych idei, większemu różnicowaniu społecznego podziału pracy, postępowi technicznemu i technologicznemu oraz wyższemu standardowi życia. Obecnie natomiast obserwując przemiany społeczno-gospodarcze zachodzące na naszej planecie należy stwierdzić, że urbanizacja zaczęła w mniejszym lub większym stopniu dotyczyć wszystkich jednostek osadniczych, niezależnie od tego, czy z formalno-prawnego punktu widzenia kwalifikowane są one jako miejskie lub wiejskie. Wraz z nasileniem ruchów migracyjnych ludności wzorce kulturowe wytworzone w dużych miastach zaczęły być przenoszone na przyległe, a następnie dalsze obszary wiejskie (Pahl 1966, Tilly 1967, Hiday 1978, Dutt, Monroe, Vakamudi 1986, Lowry 1990, Potter, Unwin 1995, Beggs, Haines, Hurlburt 1996, Bell 1992, Browder 2002, Brown, Schafft 2002, Cohen 2004, Madaleno, Gurovich 2004, Fuguitt 2005, *Socio-economic...* 2007).

Impulsy do redystrybucji ludności i kapitału idą zarówno z obszarów wiejskich, jak i z miasta. Te pierwsze „kokietują” człowieka sielankowymi widokami, czystym powietrzem, mniejszą gęstością zabudowy, możliwością rozwoju przemysłu wymagającego czystego powietrza, życiem w spokoju, drugie natomiast przykuwają uwagę potencjalnych migrantów atrakcyjnymi miejscami pracy, swoim usługami wyższego rzędu, lepszą ofertą edukacyjną, zdrowotną itp. I jedno i drugie zatem są tak sprawcami, jak i biorcami przejawów urbanizacji i związanych z nią różnorodnych procesów i zjawisk.

I na zakończenie należy podkreślić, że trudno rozpatrywać fenomen urbanizacji i zjawiska z nią związane bez odniesienia się do procesu industrializacji i modernizacji, gdyż przenikają się one wzajemnie, stając się jedne dla drugich zarówno sprawcami, jak i biorcami przemian.

Urbanizacja jest zależna od tego, czy ludzie pracujący przy produkcji żywności (która ma charakter rozproszony, powierzchniowy) mogą być uwolnieni od tej działalności i zatrudnieni w działalnościach punktowych. Ci, którzy są zaangażowani w produkcję żywności, mieszkają w mniej lub bardziej rozproszonych wsiach i osadach i najczęściej przypisani są do tego samego obszaru, na którym mieszkają i wytwarzają swoje dobra. Ich przeniesienie do innych form produkcji, zlokalizowanych w pewnych mniejszych lub większych zgrupowaniach ludzkich, prowadzi do koncentracji siły roboczej i jest rozumiane jako industrializacja (Smailes 1975).

W tym samym kierunku mogą czasami zachodzić inne zmiany. Postęp technologiczny ma na celu bardziej ekonomiczne wykorzystanie siły roboczej zaangażowanej w produkcję. Jednocześnie coraz bardziej złożona organizacja współczesnej gospodarki, w połączeniu z koniecznością uwzględnienia różnorodnych indywidualnych

i społecznych dezyderatów, które w końcu stają się potrzebami, a których wiele zaspokajanych jest w ośrodkach, przyczynia się do zmiany wykorzystania siły roboczej z produkowania towarów na świadczenie usług. To przesunięcie od produkcji do usług, któremu towarzyszy podniesienie standardu życia, jest związane z modernizacją (Szymańska 2007).

We współczesnych krajach rozwiniętych industrializacja była w przeszłości główną siłą napędową urbanizacji i została ona znacznie wzmocniona przez modernizację; ale współczesna modernizacja, chociaż wciąż przesuwa proporcje zatrudnienia w kierunku usług, przebiega w nowej i radykalnie odmiennej sytuacji technologicznej i społeczno-gospodarczej. Wynikająca z tej sytuacji redystrybucja populacji jest o wiele bardziej złożona i nie można jej wyrazić w terminach koncentracji.

W wielu wysoko rozwiniętych krajach świata modernizacja nie jest już związana ze zmianą miejsca zamieszkania z jednostek wiejskich do rozrastających się miast. Weszła ona bowiem w fazę, w której zachodzi ucieczka mieszkańców z miasta do obszarów wiejskich oraz transformacja życia społeczno-gospodarczego odziedziczona z uprzedniego wzorca agrarnego. W miarę jak okolica wiejska wraz ze swoją populacją są w ten sposób urbanizowane w sensie socjologicznym, napływająca populacja pochodzenia miejskiego również ulega wpływowi zmian środowiskowych. Niektóre cechy charakterystyczne tradycyjnie kojarzone z miejskim stylem życia ulegają modyfikacji. Odzyskiwany jest – jak podkreśla A.E. Smailes (1975) – kontakt z naturą, a nawet, wprawdzie w nieco odmiennych relacjach, przywrócone jest życie społeczne oparte w pewnym stopniu na stosunkach sąsiedzkich.

Industrializacja najwcześniej rozpoczęła się w Wielkiej Brytanii i to tam została ona już w XIX w. najwszechstronniej rozwinięta, co stymulowało również rozwój transportu drogowego. Towarzyszący industrializacji proces urbanizacji również rozwinął się najszybciej i w największym stopniu w Wielkiej Brytanii, już bowiem na początku XX w. aż 80% populacji (według angielskiego i walijskiego spisu ludności) uznano za „miejską”. I od tego czasu wielkość ta nie uległa znaczącej zmianie (Smailes 1961). Zaszła dalsza redystrybucja geograficzna ludności i związane z nią zmiany struktury zatrudnienia, będące zarówno przyczynami, jak i wyrazem znaczących zmian w brytyjskim sposobie życia. Postępująca przez cały XX i początek XXI w. modernizacja nie została jednakże odnotowana jako dalsza urbanizacja, albowiem tradycyjne miejsca osadnictwa uprzedniej społeczności rolniczej istnieją nadal i są dalekie od opustoszenia i zaniku (Szymańska 2007).

W Wielkiej Brytanii np. w wielu wsiach nie mieszkają społeczności rolnicze, ale miejscowości te rozrosły się i egzystują jako miejsca zamieszkania rodzin, których członkowie dojeżdżają do pracy w miastach, a także emerytów (Smailes 1975). Oprócz tego pojawiły się liczne osady (cottage) wzdłuż szlaków komunikacyjnych, celem akomodowania ludności odpływającej z miast. A zatem rolnicy, którzy stanowią w Wielkiej Brytanii około 3% siły roboczej, nie są jedynymi mieszkańcami wsi. Wsie brytyjskie stały się osadami ludzi powiązanych z miastem przez pracę lub pochodzenie. Uprawnione

jest zatem postrzeganie tych przejawów modernizacji jako kolejnego kroku w rozwijającym się procesie urbanizacji. Krok ten jest tym większy, im powszechniejszy staje się wpływ małych i dużych miast na życie społeczno-gospodarcze, tym bardziej że coraz większa część ludności jest z tymi miastami związana i korzysta z usług i instytucji w nich zlokalizowanych (Szymańska 2007).

W krajach wysoko rozwiniętych często cały kraj przybiera formę miejsko-wiejskiego kontinuum zamieszkanego przez społeczeństwo, które staje się coraz bardziej homogeniczne, a bodźce zmian wynikają głównie z impulsów miejskich. Sądząc po dominującym kierunku dyfuzji kulturowej, proces ten może być w sposób uzasadniony postrzegany jako urbanizacja, ale jest to przede wszystkim raczej urbanizacja ludzi niż obszaru, który zamieszkują. Jednak zacieranie różnic pomiędzy miejscami a sposobami życia może doprowadzić nas do pytania, czy urbanizacja, oznaczająca początkowo przeciwstawienie znacząco odmiennych pojęć „miejski i wiejski”, jest właściwa do opisu rozbudowanego procesu odpowiedzialnego za tworzenie nie tyle urbanistycznego, ile megalopolitarnego społeczeństwa w krajach rozwiniętych. Pomijając podteksty z nim związane, pojęcie urbanizacja jest jasne tylko o tyle, o ile rozróżnienie pomiędzy miastem a wsią jest rzeczywiste (Szymańska 2007).

Inne trudności związane z nazewnictwem dotyczą krajów rozwijających się i słabo rozwiniętych, gdzie urbanizacja postępuje niewątpliwie w szybkim tempie (Hoselitz 1953, *Indian's urban...*, 1962, Breese 1966, *Afrykanskij gorod...* 1979). Należy ją jednak postrzegać nie tyle w terminach atrakcyjności i szans, jakie oferują mniejsze i większe miasta, ile jako presję istniejącą w obszarach rolniczych. Przeludnienie w obszarach rolniczych jest ogromne, a zatem siłą napędową jest raczej wymuszona emigracja ze wsi niż atrakcyjność miast. Tempo industrializacji i modernizacji nie dotrzymało kroku urbanizacji, czego dowodzi powszechna nadwyżka zatrudnienia w zawodach świadczących usługi w miastach i przerost koncentracji ludzi, przy jednoczesnym braku zapewnienia nawet minimalnych usług mieszkaniowych i publicznych. Wyższy odsetek populacji krajów rozwijających się przypisany obecnie do zawodów usługowych świadczy o istnieniu przeludnionych i ubogich obszarów wiejskich. Gwałtowna inwazja populacji na miasta, przekraczająca ich zdolności absorpcyjne, jest rezultatem ubóstwa raczej niż industrializacji i modernizacji. Często sprowadza się ona do pewnego rodzaju uwsiowienia (ruralizacji rosnących miast, nadawania im charakteru wiejskiego), w miarę jak zachodzi masowe przeniesienie standardów wiejskich do zatłoczonego środowiska, w którym są one katastrofalnie nieadekwatne. Zapewnienie udogodnień, takich jak elektryczność, wodociągi, systemy kanalizacyjne, a także cechy społeczno-demograficzne, jak umiejętność pisania i czytania, które są rzeczywistymi wskaźnikami modernizacji, służą tylko jako zgrabna miara urbanizacji i jest boleśnie oczywiste, że urbanizacja taka prześcignęła zarówno modernizację, jak i industrializację (Szymańska 2007, 2008).

Procesy urbanizacji, industrializacji i modernizacji w żadnym razie nie zachodzą równomiernie, co prowadzi do zasadniczych problemów rozwojowych nękających

współczesny świat. Rozwiązanie tych problemów wymaga głębszego zrozumienia ich natury i przyczyn, a to z kolei wymaga precyzyjnej oceny i pomiarów. Aby tego dokonać, konieczne są właściwe i różnorodne środki. Urbanizacja, industrializacja i modernizacja są w najlepszym razie niepewnymi odbiciami siebie nawzajem i nie powinny być mylone.

Bibliografia

- Afrykanski gorod*, red. S.J. Kuzniecowa, Izdat. Nauka, Moskwa, 296 s.
- Afshar F., 1998, *Balancing global city with global village*, „Habitat” vol. 22, nr 4, s. 375–387.
- Alig R.A., Kline J.D., Lichtenstein M., 2004, *Urbanization on the US landscape: looking ahead in the 21st century*, „Landscape and Urban Planning” vol. 69, s. 219–234.
- Almandoz A., 2006, *Urban planning and historiography in Latin America*, „Progress in Planning” vol. 65, s. 81–123.
- Andreev E., 1998, *Population of Russia: What can we expect in the future?*, „World Development” vol. 26, nr 11, s. 1939–1955.
- Andrzejewski A., 1991, *Procesy urbanizacyjne w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych*, „Biuletyn KPZK PAN” z. 154, Wyd. KPZK PAN, Warszawa.
- Antrop M., 2000, *Changing patterns in the urbanized countryside of Western Europe*, „Landscape Ecology” vol. 15, s. 257–270.
- Antrop M., 2004, *Landscape change and the urbanization process in Europe*, „Landscape and Urban Planning” vol. 67, s. 9–26.
- Bar-El R., Schwartz D., 2006, *Regional development as a policy for growth with equity: The state of Ceara (Brazil) as a model*, „Progress in Planning” vol. 65, s. 131–199.
- Barrios S., Bertinelli L., Strobl E., 2006, *Climatic change and rural-urban migration: The case of sub-Saharan Africa*, „Journal of Urban Economics” vol. 60, s. 357–371.
- Beale C.L., 1975, *The revival of population growth in nonmetropolitan America*, ERS 605, Economic Research Service, US Department of Agriculture, Washington.
- Beale C.L., 1977, *The recent shift of United States population to nonmetropolitan areas, 1970–1975*, „Int. Reg. Science Review” vol. 2, nr 2, s. 113–122.
- Beggs J.J., Haines A.V., Hurlburt J.S., 1996, *Revisiting the rural-urban contrast: Personal networks in nonmetropolitan and metropolitan settings*, „Rural Sociology” vol. 61, s. 306–325.
- Bell M.M., 1992, *The fruit of difference: The rural-urban continuum as a system of identity*, „Rural Sociology” vol. 57, s. 65–82.
- Berry B.J.L., 1976, *The counterurbanisation process: urban America since 1970*, [w:] *Urbanization and counterurbanisation*, ed. B.J.L. Berry, „Urban Affairs Annual Review” vol. 11, Sage Publications, Beverly Hills–London, 17–30.
- Berry B.J.L., 1978, *The counterurbanisation process: how general?*, [w:] *Human settlement systems*, ed. N.M. Hansen, s. 25–49.
- Bolton N., Chalkey B., 1990, *The rural population turnaround; a case-study of North Devon*, „Journal of Rural Studies” vol. 6, s. 29–43.
- Bradshaw Y.W., 1987, *Urbanization and underdevelopment: a global study of modernization, urban bias, and economic dependency*, „American Sociological Review” vol. 52, nr 2, s. 224–239.
- Breese G., 1966, *Urbanization in newly developing countries*, Englewood Cliffs, New York.
- Browder J.O., 2002, *The urban-rural interface: Urbanization and tropical forest cover change*, „Urban Ecosystems” vol. 6, s. 21–41.
- Brown D.L., Schafft K.A., 2002, *Population deconcentration in Hungary during the post-socialist transformation*, „Journal of Rural Studies” vol. 18, s. 233–244.
- Burnley I.H., Murphy P.A., 1995, *Residential location choice in Sidney's perimetropolitan region*, „Urban Geography” vol. 16, s. 123–143.

- Buursink J., 1986, *Economic urbanization and desuburbanization within the Dutch settlement continuum, Urban systems in transition*, eds. J.G. Borchert, J. Bourne, L. Sinclair, „Netherlands Geographical Studies” vol. 16, University of Utrecht Press, Utrecht, s. 206–221.
- Chan R.C.K., Shimou Y., 1999, *Urbanization and sustainable metropolitan development in China: Patterns, problems and prospects*, „GeoJournal” vol. 49, s. 269–277.
- Chang G.H., Brada J.C., 2006, *The paradox of China's growing under-urbanization*, „Economic Systems” vol. 30, s. 24–40.
- Clark D., 1998, *Interdependent urbanization in an urban world: an historical overview*, „The Geography Journal” vol. 164, nr 1, s. 85–95.
- Cohen B., 2004, *Urban growth in developing countries: A review of current trends and a caution regarding existing forecasts*, „World Development” vol. 32, nr 1, s. 23–51.
- Coomes M., Dalla Longa R., Raybould S., 1989, *Counterurbanization in Britain and Italy: a comparative critique of concept, causation and evidence*, „Report” nr 84, Centre for Urban and Regional Development Studies.
- Cour J.M., 2001, *The Sahel in West Africa: countries in transition to a full market economy*, „Global Environment Change” vol. 11, s. 31–47.
- Cuervo J.C., Hin D.H.K., 1998, *Todaro migration and primacy models: Relevance to the urbanization of the Philippines*, „Cities” vol. 15, nr 4, s. 245–256.
- Czarnecki A., 2005, *Obszary wiejskie, urbanizacja wsi, rozwój wielofunkcyjny, rolnictwo wielofunkcyjne – przegląd pojęć*, [w:] *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, red. A. Rosner, Wyd. IRWiR PAN, Warszawa.
- Czarnecki A., 2009, *Rola urbanizacji w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich*, Wyd. IRWiR PAN, Warszawa.
- Czerny M., 2005, *Globalizacja i rozwój. Wybrane zagadnienia geografii gospodarczej świata*, PWN, Warszawa.
- Dahms F., McComb J., 1999, *'Counterurbanization', interaction and functional change in a rural amenity area – a Canadian example*, „Journal of Rural Studies” vol. 16, nr 2, s. 129–146.
- Davis J.C., Henderson J.V., 2003, *Evidence on the political economy of the urbanization process*, „Journal of Urban Economics” s. 98–125.
- Dillman D.A., 1985, *The social impacts of information technologies in rural North America*, „Rural Sociology” vol. 50, s. 1–26.
- Dutt A.K., Monroe Ch.B., Vakamudi R., 1986, *Rural-urban correlates for Indian urbanization*, „Geographical Review” vol. 76, nr 2, s. 173–183.
- Ekspertyza. Procesy urbanizacyjne*, 1978, Wyd. KPZK PAN, Warszawa.
- Fielding A.J., 1982, *Counterurbanization in Western Europe*, „Progress in Planning” vol. 17, s. 1–52.
- Fielding A.J., 1989, *Migration and urbanization in Western Europe since 1950*, „The Geographical Journal” vol. 155, nr 1, s. 60–69.
- Firebaugh G., 1979, *Structural determinants of urbanization in Asia and Latin America, 1950–1970*, „American Sociological Review” vol. 44, nr 2, s. 199–215.
- Fischer C.S., 1972, *Urbanism as way of life. A review and an agenda*, „Sociological Methods and Research” vol. 1, s. 187–215.
- Fischer C.S., 1975, *Toward a subcultural theory of urbanism*, „American Journal of Sociology” vol. 80, s. 1319–1341.
- Freudenburg W., Jones R.E., 1991, *Criminal behavior and rapid community growth: Examining the evidence*, „Rural Sociology” vol. 56, s. 619–645.
- Frey W.H., 1993, *The new urban revival in the United States*, „Urban Studies” vol. 30, s. 741–744.
- Fuguitt G.V., 2005, *Some demographic aspects of rurality*, „Research in Social Stratification and Mobility” vol. 22, s. 73–90.
- Fuguitt G.V., Beale C.L., 1978, *Population trends in nonmetropolitan cities and villages in subregions of the United States*, „Demography” vol. 15, s. 605–620.
- Fuguitt G.V., Beale C.L., 1993, *The changing concentration of the older nonmetropolitan population 1960–90*, „Journal of Gerontology” vol. 48, s. 278–288.

- Fuguitt G.V., Beale C.L., 1996, *Recent trends in nonmetropolitan migration: Toward a new turround*, „Growth and Change” vol. 27, s. 156–174.
- Fuguitt G.V., Beale C.L., Reibel M., 1991, *Recent trends in metropolitan–nonmetropolitan fertility*, „Rural Sociology” vol. 56, s. 475–488.
- Gałęski B., 1971, *Innowacje a społeczność wiejska*, Wyd. Książka i Wiedza, Warszawa.
- Garrod B., Wornell R., Youell R., 2006, *Re-conceptualizing rural resources as countryside capital: The case of rural tourism*, „Journal of Rural Studies” vol. 22, s. 117–128.
- Garreau J., 1991, *Edge City: Life on the New Frontier*, Doubleday, New York.
- Gibbs J.P., 1966, *Measures of urbanization*, „Social Forces” vol. 45, nr 2, s. 170–177.
- Golachowski S., 1965, *Proces semiurbanizacji w województwie opolskim*, „Kwartalnik Opolski” nr 2, s. 54–58.
- Golachowski S., 1966, *Urbanizacja wsi w województwie opolskim*, [w:] *Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce*, Warszawa, s. 45–60. Materiały i Studia Międzyuczelnianego Zakładu Podstawowych Problemów Architektury, Urbanistyki i Osadnictwa, seria 4–5.
- Gross R., 1997, *Dynamics of urbanization and nutrition: A new dimension of the ‘Fourth World’*, „Nutrition” vol. 13, nr 2, s. 149–151.
- Grzeszczak J., 1996, *Tendencje kontrurbanizacyjne w krajach Europy Zachodniej*, Wyd. Continuo, Wrocław, s. 1–82. Prace Geograficzne, nr 167.
- Grzeszczak J., 1999, *Bieguny wzrostu a formy przestrzeni spolaryzowanej*, Wyd. IGiPZ PAN, Warszawa. Prace Geograficzne, nr 173.
- Halliday J., Coombes M., 1995, *In search of counterurbanization; some evidence from Devon on the relationship between patterns of migration and motivation*, „Journal of Rural Studies” vol. 11, s. 433–446.
- Heikkilä E., Järvinen T., 2002, *History and future lines of urbanization process in Finland*, <http://www.raumplanung.uni-dortmund.de/rwp/ersa2002/col-rom/ersa2002/en/abstract/a093.htm>.
- Henderson V., 2003, *The urbanization process and economic growth: The so-what question*, „Journal of Economic Growth” vol. 8, s. 47–71.
- Hiday V.A., 1978, *Migration, Urbanization, and fertility in the Philippines*, „International Migration Review” vol. 12, nr 3, s. 370–385.
- Hofferth S.L., Iceland J., 1998, *Social capital in rural and urban communities*, „Rural Sociology” vol. 63, s. 574–598.
- Hope K.R., Edge W.A., 1996, *Growth with uneven development: Urban-rural socio-economic disparities in Botswana*, „Geoforum” vol. 27, nr 1, s. 53–62.
- Hoselitz B.F., 1953, *The role of cities in the economic growth of under-developed countries*, „Journal of Political Economy” vol. 61, s. 159–208.
- Indian’s urban future*, ed. R. Turner, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
- Jałowiecki B., 1987, *Proces urbanizacji a relacje miasto – wieś*, PWN, Warszawa.
- Jałowiecki B., Szczepański M.S., 2002, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Jo J.C., Adler S., 2002, *North Korean planning. Urban changes and regional balance*, „Cities” vol. 19, nr 3, s. 205–215.
- Jurek J., 1988, *Analiza przeobrażeń osadnictwa wiejskiego na obszarach wokółmiejskich*, [w:] *Problemy geografii osadnictwa i ludności w Polsce*, red. E. Biderman, Wyd. UAM, Poznań–Zielona Góra.
- Kaplan D.H., Wheeler J.O., Holloway S.R., 2004, *Urban geography*, Wiley&Sons Press, Hoboken.
- Kasarda J.D., Crenshaw E.M., 1991, *Third world urbanization: dimensions, theories, and determinants*, „Annual Review of Sociology” vol. 17, s. 467–501.
- Korcelli P., 1982, *Migration and urban change*, „Int. Reg. Science Review” vol. 7, nr 2, s. 193–216.
- Korcelli P., 1984, *The turnaround of urbanization in developed countries*, [w:] *Population distribution, migration and development*, s. 349–372.
- Korcelli P., 1985, *An approach to the study of urban change*, „Geografia Polski” t. 51, s. 127–137.
- Korcelli P., 1986, *Migration and urban change*, [w:] *Migration and settlement*, ed. A. Rogers, F.J. Willeknes, s. 323–352.
- Korf B., Oughton E., 2006, *Rethinking the European countryside – can we learn from the South?*, „Journal of Rural Studies” vol. 22, s. 278–289.

- Lanaspa, L., Pueyo F., Sanz F., 2005, *Urbanization patterns and level of development: an empirical assessment*, <http://dae.unizar.es/Uanas/IJURR.pdf>.
- Liu S., Li X., Zhang M., 2003, *Scenario analysis on urbanization and rural-urban migration in China*, Institute of Geographic Sciences and Natural Resources Research Chinese Academy of Sciences Press, Beijing.
- Lowry I.S., 1990, *World urbanization in Perspective*, „Population and Development Review” vol. 16, s. 148–176.
- Madaleno I.M., Gurovich A., 2004, ‘Urban versus rural’ no longer matches reality: an early public agro-residential development in periurban Santiago, Chile, „Cities” vol. 21, nr 6, s. 513–526.
- Malusardi F., Muscara C., 1986, *Italian urbanization: between scattered settlement and counterurbanization*, „Ecistics” vol. 53, nr 320/321, s. 307–310.
- Margolies L., 1978, *Rural-urban migration and urbanization in Latin America*, „Current Anthropology” vol. 19, nr 1, s. 130.
- Martin M.F., 1992, *Defining China’s rural population*, „The China Quarterly” nr 130, s. 392–401.
- Mather A.S., Hill G., Nijnik M., 2006, *Post-productivism and rural land use: cul de sac or challenge for theorization?*, „Journal of Rural Studies” vol. 22, s. 441–455.
- Mitchell C.J.A., 2004, *Making sense of counterurbanization*, „Journal of Rural Studies” vol. 20, s. 15–34.
- Mobrand E., 2006, *Politics of cityward migration: an overview of China in comparative perspective*, „Habitat International” vol. 30, s. 261–274.
- Moddares A., 2006, *Urbanization and the revolution: an introduction to the special issue*, „Cities” vol. 23, nr 6, s. 405–406.
- Moomaw R.L., 1996, *Urbanization and economic development: A bias toward large cities?*, „Journal of Urban Economics” vol. 40, s. 13–37.
- Müller N.L., 1975, *Brazil*, [w:] *Essays on world urbanization*, ed. J. Ronald, Wyd. George Philip and Son Limited, London, s. 212–222.
- Neal S., Walters S., 2006, *Strangers asking strange questions? A methodological narrative of researching belonging and identity in English rural communities*, „Journal of Rural Studies” vol. 22, s. 177–189.
- Nowak S., 1967, *Obiektywne i psychologiczne parametry przemian struktury społecznej. Materiały III Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego*, z. 2, Warszawa.
- Okore A.O., 1980, *Rural-urban fertility differentials in Southern Nigeria: An assessment of some available evidence*, „Population Studies” vol. 34, nr 1, s. 171–79.
- Pahl R.E., 1966, *The rural-urban continuum*, „Sociologia Ruralis” vol. 6, s. 299–327.
- Paquette S., Doman G., 2003, *Changing ruralities, changing landscapes: exploring social recomposition using a multi-scale approach*, „Journal of Rural Studies” vol. 19, s. 425–444.
- Parikh J., Shukla V., 1995, *Urbanization, energy use and greenhouse effects in economic development*, „Global Environmental Change” vol. 5, nr 2, s. 87–103.
- Parysek J., 1995, *Duże miasta Europy i ich rola w procesie urbanizacji, rozwoju społeczno-gospodarczego i europejskiej integracji u schyłku XX wieku*, „Przegląd Geograficzny” t. 67, z. 3–4, Warszawa.
- Parysek J.J., 2008, *Suburbanizacja i reurbanizacja: dwa bieguny polskiej urbanizacji*, [w:] *Region społeczno-ekonomiczny i rozwój regionalny*, red. J.J. Parysek, T. Strykiewicz, Bogucki Wyd. Naukowe, Poznań, s. 261–286.
- Parysek J.J., Mierzejewska L., 2005, *Między dezurbanizacją a reurbanizacją: Nowe oblicze urbanizacji w Polsce*, [w:] *Współczesne procesy urbanizacji i ich skutki*, red. I. Jażdżewska, Wyd. UŁ, Łódź.
- Patterson M.E., Montag J.M., Williams D.R.R., 2003, *The urbanization of wildlife management: Social science, conflict, and decision making*, „Urban Forestry & Urban Greening” vol. 1, s. 171–183.
- Perz S.G., 2000, *The Rural exodus in the context of economic crisis, globalization and reform in Brazil*, „International Migration Review” vol. 34, nr 3, s. 842–881.
- Phillips W.M., 1960, *Urbanization and social change in Pakistan*, „Phylon” vol. 25, nr 1, s. 33–43.
- Pietraszek E., 1978, *Uwagi o aspektach i wskaźnikach urbanizacji wsi*, [w:] *Procesy urbanizacji kraju w okresie XXX-lecia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, red. J. Turowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Pivo G., 1996, *Toward sustainable urbanization on Mainstreet Cascadia*, „Cities” vol. 13, nr 5, s. 339–354.

- Potter R.B., Unwin T., 1995, *Urban-rural interaction: physical form and political process in the Third World*, „Cities” vol. 12, nr 1, s. 67–73.
- Prochownikowa A., 1975, *Urbanizacja wsi czy deruralizacja?*, „Czasopismo Geograficzne” vol. 46, nr 4, s. 399–405.
- Pugh C., 1995, *Urbanization in developing countries*, „Cities” vol. 12, nr 6, s. 381–398.
- Quadeer M.A., 2004, *Urbanization by implosion*, „Habitat International” vol. 28, s. 1–12.
- Rakowski W., 1975, *Procesy urbanizacji wsi na przykładzie województwa warszawskiego*, PWN, Warszawa.
- Rakowski W., 1980, *Uprzemysłowienie a proces urbanizacji*, PWE, Warszawa.
- Rakowski W., 1995, *Urbanizacja wsi na obrzeżu aglomeracji warszawskiej (na przykładzie gminy Magnuszew)*, [w:] *Urbanizacja wsi w obrzeżach miejsko-wiejskich*, red. Z.J. Kamiński, Wyd. UŚ, Katowice.
- Rimbaud P., 1974, *Société rurale et urbanisation*, Paris.
- Rimbaud P., 1994, *Procesy urbanizacji*, [w:] *Socjologia wsi we Francji*, red. P. Rimbaud, Z.T. Wierzbicki, Wyd. UMK, Toruń.
- Ravallion M., 2002, *On the urbanization of poverty*, „Journal of Development Economics” vol. 68, s. 435–442.
- Rhoda R., 1983, *Rural development and urban migration: Can we keep them down on the farm?*, „International Migration Review” vol. 17, nr 1, s. 34–64.
- Richardson H.W., 1980, *Polarisation reversal in developing countries*, „Pap. Reg. Science Ass” vol. 45, s. 67–85.
- Rolnik R., 2001, *Territorial exclusion and violence: the case of the state São Paulo, Brazil*, „Geoforum” vol. 32, s. 471–482.
- Sato Y., Yamamoto K., 2005, *Population concentration, urbanization and demographic transition*, „Journal of Urban Economics” vol. 58, s. 45–61.
- Scholte J.A., 2000, *Globalization: a critical introduction*, Houndmills, Plaggrave.
- Schultz L., 1972, *Urbanization and political change in Latin America*, „Midwest Journal of Political Science” vol. 16, nr 3, s. 367–387.
- Schwirian K.P., Prehn J.W., 1962, *An axiomatic theory of urbanization*, „American Sociological Review” vol. 27, nr 6, s. 812–825.
- Shen J., 1995, *Rural development and rural to urban migration in China 1978–1990*, „Geoforum” vol. 26, nr 4, s. 395–409.
- Shen L., Cheng S., Gunson A.J., 2005, *Urbanization, sustainability and the utilization of energy and mineral resources in China*, „Cities” vol. 22, nr 4, s. 287–302.
- Shen X., Ma L.J.C., 2005, *Privatization of rural industry and de facto urbanization from below in the southern Jiangsu, China*, „Geoforum” vol. 36, s. 761–777.
- Simon D., 1995, *Third World urbanization in the 1990s*, „Cities” vol. 12, nr 6, s. 401–403.
- Smailes A.E., 1961, *The urbanization of Britain. Problems of applied geography*, „Geographical Studies” vol. 25, Polish Academy of Sciences, Warsaw, s. 131–140.
- Smailes A.E., 1975, *The definition and measurement of urbanization*, [w:] *Essays on World Urbanization*, ed. R. Jones, London, s. 1–19.
- Smailes J.P., Argent, N., Griffin T.L.C., 2002, *Rural population density: its impact on social and demographic aspects of rural communities*, „Journal of Rural Studies” vol. 18, s. 385–404.
- Smailes P.J., 1997, *Socio-economic change and rural morale in South Australia, 1982–1993*, „Journal of Rural Studies” vol. 13, nr 1, s. 19–42.
- Socio-economic development and land-use change: Analysis of rural housing land transition in the Transect of the Yangtse River, China*, 2007, H. Long, G.K. Heilig, X. Li, M. Zhang, „Land Use Policy” vol. 24, s. 141–153.
- Stockdale A., Findlay A., Short D., 2000, *The repopulation of rural Scotland: opportunity and threat*, „Journal of Rural Studies” vol. 16, s. 243–257.
- Szymańska D., 1995, *Zjawisko urbanizacji i jej konsekwencje*, [w:] *Badania środowiska*, red. J. Turło, Wyd. Naukowe UMK, Toruń, s. 71–79.
- Szymańska D., 2004a, *Changes in the employment structure and the functions of Polish towns in the years 1984–2000*, „Current Politics and Economics of Russia, Eastern and Central Europe” vol. 19, nr 4, Nova Science Publishers, New York, s. 7–27.

- Szymańska D., 2004b, *Some problems of urbanization in Russia*, „Current Politics and Economics of Russia, Eastern and Central Europe” vol. 19, nr 2, Nova Science Publishers Inc., New York, s. 75–99.
- Szymańska D., 2007, *Urbanizacja na świecie*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa, 392 s.
- Szymańska D., 2009, *Geografia osadnictwa*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa, 400 s.
- Szymańska D., Matczak A., 2002, *Urbanization in Poland: Tendencies and transformation*, „European Urban and Regional Balances” vol. 9 (1), s. 39–46.
- Tachi M., 1971, *The inter-regional movement of population as revealed by the 1970 census*, „Area Development of Japan” vol. 4, s. 3–24.
- The urbanization process of Bohai Rim in the 1990s by using DMSP/OLS data*, 2006, H. Chunyang, L. Jinggang, Ch. Jing, S. Peijun, Ch. Jin, P. Yaozhong, L. Jing, Z. Li, I. Toshiaki, „Geographical Sciences” vol. 16, s. 174–182.
- Tilly Ch., 1967, *The state of urbanization*, „Comparative Studies in Society and History” vol. 10, nr 1, s. 100–113.
- Tisdale H., 1942, *The process of urbanization*, „Social Forces” vol. 20, nr 3, s. 311–316.
- Tittle C.R., Stafford M.C., 1992, *Urban theory, urbanism, and suburban residence*, „Social Forces” vol. 70, s. 725–744.
- Urbanization and the fertility transition in Ghana*, 2005, M.J. White, E. Tagoe, C. Stiff, K. Adazu, D.J. Smith, „Population Research and Policy Review” vol. 24, s. 59–83.
- Urbanization, land use, and water quality in Shanghai 1947–1996*, 2003, W. Ren, Y. Zhong, J. Meligrana, B. Anderson, W.E. Watt, J. Chen, H.-L. Leung, „Environmental International” vol. 29, s. 649–659.
- Urbanization patterns and their impacts on social restructuring of urban space in Chilean mid-cities: The case of Los Angeles, Central Chile*, 2007, G. Azócar, H. Romero, R. Sanhueza, C. Vega, M. Aguayo, M.D. Munoz, „Land Use Policy” vol. 24, s. 199–211.
- Varis O., Somlyódy L., 1997, *Global urbanization and urban water: can sustainability be afforded?*, „Wat. Science Tech.” vol. 35, nr 9, s. 21–32.
- Villa M., 2000, *Rural life course in Norway: Living within the rural–urban complementarity*, „The History of the Family” vol. 5, nr 4, s. 473–490.
- Węclawowicz G., 1979, B.J.L. Berry (red.) *Urbanization and counterurbanization* (recenzja), „Przegląd Geograficzny” nr 2, 364–366.
- Węclawowicz G., 2002, *Przestrzeń i społeczeństwo współczesnej Polski. Studium z geografii społeczno-gospodarczej*, PWN, Warszawa.
- Węclawowicz G., 2003, *Geografia społeczna miast. Zróżnicowania społeczno-przestrzenne*, Wyd. Naukowe PWN SA, Warszawa, 163 s.
- Węgleński J., 1983, *Urbanizacja. Kontrowersje wokół pojęcia*, PWN, Warszawa.
- Węgleński J., 1992, *Urbanizacja bez modernizacji?*, Instytut Socjologii UW, Warszawa, 114 s.
- Węgleński J., 2002, *Urbanizacja*, [w:] *Encyklopedia socjologiczna*, t. 4, Oficyna Naukowa, Warszawa, s. 275–281.
- Williamson J.G., 1988, *Migrant selectivity, urbanization, and industrial revolutions*, „Population and Development Review” vol. 14, nr 2, s. 287–314.
- Wirth L., 1938, *Urbanism as a way of life*, „The American Journal of Sociology” vol. 49, nr 1, s. 1–24.
- Xu H., 2001, *Commuting town workers: the case of Quishan, China*, „Habitat International” vol. 25, s. 35–47.
- Zelinsky W., 1971, *The hypothesis of the mobility transition*, „Geographical Review” vol. 61, s. 219–249.
- Zhang K.H., Song S., 2003, *Rural-urban migration in China: Evidence from time-series and cross-section analyses*, „China Economic Review” vol. 14, s. 386–400.
- Zhang Y., Zhao X., 2004, *Testing the scale effect predicted by the Fujita-Krugman urbanization model*, „Journal of Economic Behavior & Organizations” vol. 55, s. 207–222.
- Ziółkowski J., 1965, *Urbanizacja, miasto, osiedle. Studia socjologiczne*, PWN, Warszawa.
- Ziółkowski J., 1967, *Miejsce i rola procesu urbanizacji w przeobrażeniach społecznych w Polsce Ludowej*, [w:] *Procesy urbanizacyjne w powojennej Polsce*, red. S. Nowakowski, PWN, Warszawa.

FENOMEN URBANIZACJI I PROCESY Z NIM ZWIĄZANE

ABSTRAKT: W niniejszym artykule przedstawiono fenomen urbanizacji i procesy z nim związane, rozpatrując te zagadnienia w kontekście przeglądu głównie literatury zachodniej. Podkreślono złożoność i wieloaspektowość fenomenu i pojęcia urbanizacji w wymiarze zarówno demograficznym, jak i społecznym, ekonomicznym, przestrzennym itp. Zaakcentowano pewną ułomność pojęć i ograniczenia definicyjne, które często nie nadążają za rzeczywistymi procesami, zachodzącymi w przestrzeni społeczno-gospodarczej krajów wysoko rozwiniętych i krajów rozwijających się, a także słabo rozwiniętych. Wskazano na liczne zjawiska i procesy towarzyszące urbanizacji, takie jak: kontrurbanizacja, suburbanizacja, dezurbanizacja, reurbanizacja, eksurbanizacja, urban sprawl, spread city, exurb, dispersed city, edge city, zwrot niemetroplitalny, repopulacja wsi, deglomercja, dekoncentracja, decentralizacja, urbanizm, urbanizacja przestawiona, antyurbanizacja, renesans obszarów wiejskich, rozproszone osadnictwo miejskie, odwrotna urbanizacja, rozproszona koncentracja ludności, urbanizacja taśmowa, peryurbanizacja, homo urbanus, japonsizacja, wycofywana urbanizacja, pseudourbanizacja, aglutynacja, deruralizacja, ruralizacja, wiejskość, wiejski styl życia, nowa wiejskość, kotadesai (desakota), ruralopolis, semiurbanizacja.

SŁOWA KLUCZOWE: urbanizacja, kontrurbanizacja, urban sprawl, ruralizacja, wycofywana urbanizacja (backwash urbanization), urbanizacja taśmowa (ribbon urbanization)